

УДК 376.64-058,6:37(09)(4)
DOI: 10.24919/2313-2094.4/36.98582

Ореста КАРПЕНКО
orcid.org/0000-0003-1841-882X

ОПІКА І ВИХОВАННЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ

У статті висвітлено сутність понять «опіка над дітьми», «примусове виховання неповнолітніх правопорушників», «конфесійне виховання». Окреслено еволюцію інституційних форм опіки і виховання у ХІХ – ХХ ст. (притулків, сиротинців, будинків для безпритульних, виховних притулків, лікувально-педагогічних центрів і психіатричних лікарень для дітей та молоді). Акцентовано увагу на диференціації і професіоналізації соціальної роботи, «педагогіці для безпритульних». Досліджено загальну історіографію виховання дітей у притулках.

Ключові слова: безпритульні діти, опіка, примусове виховання, конфесійне виховання, виховання працею, європейська педагогічна думка.

Ореста КАРПЕНКО

ОПЕКА И ВОСПИТАНИЯ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ В ЕВРОПЕЙСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

В статье освещены сущность понятий «опека над детьми», «принудительное воспитание несовершеннолетних правонарушителей», «конфессиональное воспитание». Определено эволюцию институциональных форм опеки и воспитания в ХІХ – ХХ в. (приютов, домов для сирот, домов для беспризорных, воспитательные приюты, лечебно-педагогических центров и психиатрических больниц для детей и молодежи). Акцентируется внимание на дифференциации и профессионализации социальной работы, «педагогике для беспризорных». Исследована общую историографию воспитания детей в приютах.

Ключевые слова: беспризорные дети, опека, принудительное воспитание, конфессиональное воспитание, воспитание трудом, европейская педагогическая мысль.

Постановка проблеми. Протягом усієї історії людства проблеми опіки і виховання дітей перебувають у центрі уваги кожного суспільства, народу. У сучасних умовах потрібний системний погляд на систему опіки

© Карпенко Ореста, 2017

над дитиною, урахування усіх її складових елементів, щоб можна перевірити доцільність наявного дотепер європейського досвіду. Кількість дітей, які потребують опіки, зростає, поширюється явище соціального сирітства. Виходячи із економічних реалій, кількість сімей, у тому числі й українських, які мають можливість усиновити чи встановити опіку над дитиною-сиротою, знедоленими дітьми чи позбавленими батьківського піклування, зменшується, а відповідно збільшується частка тих дітей, які потрапляють до закладів соціального захисту. У цьому контексті для нас важливим є вивчення цілісного процесу становлення теорії і практики опіки над дітьми в європейських країнах з урахуванням їхніх національних особливостей крізь призму творення інституційних форм опіки, виховання безпритульних дітей. Проведення порівняльно-педагогічних досліджень з урахуванням нагальних потреб і перспектив розбудови української педагогічної науки у контексті європейського освітнього простору сприятиме удосконаленню різних форм опіки, опікунсько-виховної діяльності з дітьми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні особливості розвитку різних форм опіки і виховання дітей-сиріт, безпритульних дітей в окремих європейських країнах були у центрі уваги українських дослідників. Низка публікацій присвячена становленню та розвитку експериментальної педагогіки в розвинутих країнах Заходу (Л. Лисенко); ідеям «нового виховання» у західноєвропейській педагогіці (Г. Кемінь); розвитку педагогічної освіти та професійної підготовки соціальних педагогів до роботи з дітьми в Австрії (О. Павлішак, М. М'яковський, Л. Фаннігер); Німеччині (Н. Абашкіна, Л. Ковальчук, Н. Махія, О. Пришляк, Т. Паничок, І. Шимків); психолого-педагогічним основам розвитку дітей у системі Марії Монтесорі (В. Бондар, А. Ільченко, М. Чепіль); педагогічним ідеям С. Френе (І. Суржикова); проблемам опіки та виховання особистості в педагогічній спадщині Я. Корчака (Й. Гайда, Т. Забута, С. Іщук, В. Кушнір) тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Незважаючи на низку наукових праць із окресленої проблематики, питання опіки і виховання безпритульних дітей в історії європейської педагогічної думки поки що не стали предметом спеціального дослідження. З огляду на викладене вище, **метою статті** стало висвітлення історіографії дослідження передумов становлення та функціонування притулків як однієї з інституційних форм опіки та виховання безпритульних дітей в європейських країнах.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХІ ст. у європейських країнах зростає кількість дітей, які потребують опіки. Публічна та наукова дискусія щодо насилля над неповнолітніми дітьми, опіки над дітьми-сиротами, організаційно-педагогічними засадами функціонування притул-

ків, будинків дитини, сиротинців привернула увагу педагогів, психологів, соціальних працівників. Сьогодні опіка над дітьми розглядається як наукова проблеми у контексті міждисциплінарного підходу [1].

Вивчення європейського досвіду опіки над дітьми дає підстави виділити низку суперечливих проблем: відмінності між традиціями поколінь, що передаються в сім'ї, та інституційним процесом виховання (Греція, Південна Італія, Південна Франція, Східна Німеччина); відмінності в моделі виховання дитини, які опираються на рекламовані регіональні, державні чи релігійні концепції. Різноманітність підготовки суспільства до нових явищ суспільної патології стає у певному сенсі мірилом процесу терапії, що використовується у цих суспільствах і свідчить про поступову відмову держав з гуманістичним спрямуванням соціальної політики від інтернатних форм утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також орієнтацію на створення і підтримку сімейних форм опіки.

Педагоги виокремлюють поняття «опіка над дітьми» та «примусове виховання неповнолітніх правопорушників». Історіографія дослідження цієї проблеми засвідчує, що ці дефініції відрізняються між собою. Визначальним є соціоекономічне середовище, з якого походить дитина, і форма надання опіки. Органи опіки над неповнолітніми займаються безпритульними та покинутими дітьми, а також дітьми з бідних сімей [10, 25]. Примусове виховання неповнолітніх правопорушників спрямовувалося на перевиховання так званих «важких» та безпритульних дітей.

Поняття «опіка над неповнолітніми» Г. Шрайбер трактує як опіка у сиротинцях і дитячих притулках. У XIX ст. сиротинці переважно утримували представники католицької церкви, приватні благодійні фонди або об'єднання, а їхньою метою було створення умов для релігійно-морального виховання дітей. Загалом сиротинці меншою мірою дбали про використання методів покарання чи виправлення, причому на практиці межі між опікою над неповнолітніми та примусовим вихованням неповнолітніх правопорушників практично не було. Ці поняття вважалися тотожними. Заснування сиротинців зумовлено наданням допомоги дітям у важких ситуаціях з метою їх спрямування на правильний шлях, зміцнення їхньої моралі та віри. Примусове виховання неповнолітніх правопорушників з самого початку характеризувалося гендерною диференціацією, з посиленням та частішим втручанням стосовно опіки і виховання дівчат, звертаючи особливу увагу на їхнє моральне виховання, оскільки їх виховували як майбутніх дружин та матерів [10, 27].

Ще однією формою опіки над безпритульними дітьми були притулки, які в кінці XIX ст. інтенсивно відроджувалися, насамперед в Австрії й Німеччині. Тут виник так званий рух за будинки для безпритульних. Уперше в історії безпритульну дитину визнають як «таку, що потребує

виховання». Притулки мали на меті врятувати дітей за допомогою морально-релігійного виховання.

Аналізуючи становище безпритульної дитини в XIX ст., Г. Тірш визначив допомогу у вихованні не як позитивне явище, яке розв'язує педагогічні та психологічні питання у притулках. Автор ставить під сумнів та чітко визначає концепцію виховання замість покарання. Примусове виховання дитини відбувалося одразу після того, як її визнавали безпритульною, і в такому вигляді примусові та виховні установи існували аж до 1960-х рр. [12, 37].

Перші будинки для безпритульних (початок XIX ст.) функціонували без підтримки держави. Через зростаючий рівень бідності населення у містах та промислових районах проти безпритульної і злочинної молоді застосовувалися поліцейні заходи. Дітей розміщували до конфесійних притулків, де їх дисциплінували та ізолювали. Вихователі притулків працювали з пролетаризованими маргінальними групами – молоддю – і на шкоду яким вони перейняли виховання зі строгими системами покарання, що ставало причиною великих конфліктів – таких як втечі чи бунти. Через це ресоціалізація не могла мати жодних результатів. Після перебування і виховання у притулках на вихованців очікувала психіатрична лікарня [12, 39]. У результаті цього нове поняття «виправна установа» було змінено на будинки для безпритульних дітей.

Дещо точніше, на нашу думку, визначення поняття «будинки для безпритульних» представив Г. Шрайбер, появу і функціонування яких пов'язав із безпритульністю і розпадом сім'ї. Дітей та молодь, яких вважали злочинними або «відхиленими від норми», слід було рятувати та виховувати. Така педагогізація безпритульних поряд із релігійним повчанням включає перейняття досвіду від елементів громадського виховання до порядку, старанності, пунктуальності, чистоти та послухності [10, 28].

Будинки для безпритульних дітей вважали прогресом в історії виховання у притулках, однак «безпритульність» не сприймалася як наслідок економічного чи політичного становища, наприклад: суспільних труднощів, безробіття та важкого матеріального становища сімей. Складні життєві обставини, які ускладнювали будні, але не виховання, створювали велику проблему для суспільства і дітей.

Історичний розвиток суспільства щоразу піднімає питання педагогічного виховання. Г. Шрайбер відносить сюди життя у монастирях та вводить до наукового обігу поняття «конфесійне виховання». Суб'єкт, у цьому випадку дитина, виховується («муштрується») цінностями та нормами. «Згасання самотійного єства та його приватності пришвидшується за допомогою просторового розміщення. Відмежування та розподіл роблять можливим нагляд та дисциплінування мешканців, а також повний доступ до них» [10, 29]. Прикладом такого виховання є австрійський дім

«Небесне добре діяння». Ця інституція ставила перед собою завдання врятувати дітей, які перебували під загрозою релігійного чи морального упадку та були бідними.

Яскравим прикладом була Німеччина, де упродовж XIX ст. завдяки пієтичним ініціативам відбувається посилене заснування будинків для безпритульних дітей. Вони розміщувалися переважно у сільській місцевості, забезпечували себе за допомогою сільськогосподарської праці і, таким чином, не залежали від держави. Практична любов до ближнього була провідною ідеєю притулків, а із педагогічної точки зору у багатьох із цих установ центральним був концепт Й.-Г. Песталоцці – розсудлива воля та любов, яка допомагає. Практична робота мала відбуватися до такої міри, наскільки вона могла сприяти гартуванню та бажанню працювати. Але у порівнянні із дотеперішніми закладами для дітей існували суттєві відмінності. Дітей розміщували у повні сім'ї (із господарем та господинею дому). Дитячі потреби у веселошах та грі бралися до уваги, однак виховання було строгим і базувалося на чеснотах, смиренності й гартуванні у праці. Дітей приймали за їхнім добровільним бажанням. Перебування завершувалося переважно із першим причастям (14 – 16 років). Покарання базувалися на педагогічній та нефізичній основах [7, 245].

Особливої уваги заслуговує південно-німецький рух за притулки для безпритульних дітей та заснування Й.Г. Віхерном «Суворого притулку» (1834) у м. Гамбург. Це був виправний дім для порятунку безпритульних дітей, функціонування якого ґрунтувалося на сімейному принципі. Метою притулку було також повернення дітей у їхню рідну сім'ю. Притулок співпрацював із батьками; а дітей розміщували у наближених до сімейних умов групах. Максимально враховувалися індивідуальні потреби дитини [13, 110].

На таких же засадах працював притулок Й. Фалька у Лютергофі. Провідною ідеєю була реалізація індивідуального підходу до дитини у процесі трудової діяльності. К.Г. Целлер спочатку виступав із захистом педагогіки Й.-Г. Песталоцці, керував установою Бойгтен та навчав учителів для шкіл-притулків бідних дітей. Пізніше як теолог він наблизив свій метод виховання до методу А.Г. Франке (набожність та практичне загартовування у праці). «...лише у поєднанні із працею виховання та навчання можуть сприяти виробленню дитиною уявлення (пережиття) про реальне життя, яке для Песталоцці було основою будь-якої справжньої освіти» [8, 125].

У XX ст., як зазначає У. Гебгард, суспільний погляд на дитину відігравав суттєву роль. Батьки розривалися між обов'язком та любов'ю, між суворістю та розумінням. «З усіх сторін на них сипалися поради та застереження, тільки не потрібно було возитися із потребами дитини. Вона вважалася диким створінням, яку необхідно дресирувати. Науковці, лі-

карі та повитухи були єдиними у такому – вимога чіткої послідовності під час дотримання режиму сну та годування, мінімум фізичного контакту та жодного співчуття. Лише так можна загартувати підростаюче покоління перед жорстокістю життя» [3, 111].

Згодом виникла потреба модернізації виховання у притулках, яка здійснювалася ще більш послідовно та організовано. У Німеччині відомства у справах молоді, запроваджені у 1917/19 рр., та значна частина органів опіки над дітьми і молоддю після прийняття влади Гітлером, перейшли у пряме підпорядкування Націонал-соціалістичної робочої партії, перші індивідуально-психологічні й психоаналітичні спроби також завершилися із захопленням влади націонал-соціалістами.

Згідно із дослідженнями Р. Зідера та А. Сміоскі (2012), у виховних притулках між 1945 та 1950 рр. було набагато менше структурованості, панували хаос та імпровізація [9]. Вони наголошують на тому, що і в 1950-х рр. не відбулося грандіозних змін сфери виховання у притулках в Австрії, у той час як Г. Тірш (1987) констатував перші зміни виховання у притулках та говорив про розвиток виховання у притулках. Прогрес був помітним, поступово виникали терапевтичні притулки як малі притулки інтенсивної комунікації та осмисленої діяльності [4, 490].

Г. Шрайбер (2010) присвячує цьому періоду окремий розділ, у якому йдеться про авторитарне виховання в притулках у Другій Республіці Австрії. Він детальніше аналізує інституцію «притулок для виховання» та, у такий спосіб, доповнює часто неповну тогочасну літературу. Вирішальними для примусового виховання неповнолітніх від його початків і до Другої Республіки було поняття недоглянутості. У книзі «Украдене дитинство» так само подається опис і коротке пояснення цього поняття. За Баслером та Дікманном (2008), поняття «недоглянутості» розглядалося у 50-х та 60-х рр. як переконлива причина для запровадження примусового виховання дитини.

18 травня 1954 р. у Республіці Австрії набрав чинності Закон «Про опіку над неповнолітніми», і стало чітко зрозуміло, що стигматизація дитини із притулку відбувалася уже на законній основі. У § 9 йдеться про надання допомоги у вихованні: «Шляхом скерування у дім примусового виховання допомога у вихованні може не виконуватися» [2, 509], мізерну підтримку сімей та жінок і вказує на складне соціальне становище держави. «Це змусило батьків-одинаків, які повинні були йти працювати, хоча б на деякий час віддавати своїх дітей родичам або чужим людям. Часта зміна місця догляду за дитиною негативно впливала на неї» [10, 57].

1960-ті рр. пов'язані із диференціацією та професіоналізацією соціальної роботи, появою формалізованих експертиз та збільшенням кількості лікувально-педагогічних центрів і психіатричних лікарень для дітей та молоді. Однак першочерговим залишалася проблема якіснішого фахо-

вого персоналу у всіх галузях (виховні притулки, заклади соціального забезпечення, відомства у справах молоді та лікувально-педагогічні центри) [9, 62].

Г. Вернер (2006) відзначає суттєві зміни форм і методів виховання у притулках 1970-х років як вирішальні. Випробовуються нові форми виховання, одночасно продовжує існувати велика частина старих форм, а класичне виховання у спеціальних закладах існує і надалі. Замість великих виховних установ відбувається зростання кількості менших соціальних закладів [14, 15]. Хоча у 70-х рр. відбувається цілеспрямоване інвестування у навчання педагогів, за Р. Зідером та А. Сміоскі (2012), у виховних притулках і далі працюють вихователі без спеціальної освіти. «Співбесіди вказують на те, що багато з тих вихователів, які були особливо жорстокими, не мали спеціальної освіти» [14, 446].

У 1968 – 69 рр. у багатьох європейських країнах відбувалися протести, які були вирішальними для критики притулків у 70-х рр. Організації з питань притулків, які виступали проти насилля у виховних закладах, уперше дали результати, і настав «час прориву соціальної роботи з молоддю». В Австрії Інститут педагогіки у м. Іннсбрук був залучений та отримав державне доручення, за яким студенти мали опрацьовувати проблематику виховних притулків разом із керівництвом «Проекту «Виховання у притулках» [10, 83].

Особливо вражаючий соціальний протестний рух був задокументований у фільмі «Галас», який зображає ситуацію очима потерпілих та критикує авторитарні методи виховання у притулках (особливо у притулку «Aichenhof»). У художньому документальному фільмі показаний масовий прояв непокори дівчат (мешканок притулку) проти гнобительських структур. Дівчата протестували, зрештою, проти авторитарного порядку за допомогою галасу [6]. Поширення фільму було заплановано на 1970 р., але телевізійні станції ARD та Друге Німецьке Телебачення (ZDF) не показали його через суперечки сценаристки із телецентрами, і тільки через 24 роки стрічка вперше вийшла у світ на німецькому телебаченні. Замість цього у 1971 р. з'явився сценарій «Галас. Опіка – для кого?», який переказував окремі сцени.

Г. Шрайбер вважає, що 80-ті рр. повинні були принести істотне покращення догляду за дітьми та молоддю в Австрії, проте цього не відбулося. До середини 80-х рр. упроваджувалися медично-терапевтичні заходи, що стало очевидним із витягу з історичного запису Телеоб'єктиву Австрійського радіо (ORF) за 1980 р. К. Лангбайна [11]. Виховні заклади не відповідали потребам часу та не могли реалізовувати педагогічні концепції і цілі. Готовність вихователів брати на себе повноваження була також центральним критерієм, якого не вдалося зреалізувати. Але у 1989 р. із створенням нової законодавчої бази ліквідовано примусове виховання

неповнолітніх, а деякі притулки, які і далі впроваджували насильницькі виховні програми, як наприклад, виправно-трудоий дім ім. Св. Мартіна у м. Швац (Тіроль), зобов'язувалися згідно із законом закритися [10, 87].

Зазначимо, що система соціального забезпечення була передусім спрямована на непривілейовані сім'ї та їхні діти. Між іншим, під загрозою примусового виховання була також пролетарська молодь – у цей час йшлося не лише про економічно бідних дітей, а й про тих, які не примиралися із своїм середовищем та мали бунтівну поведінку.

Висновки експертів, які можна віднайти у вищеперелічених публікаціях, показують, що у примусовому вихованні та вихованні у притулках відбувалися постійні приниження та зловживання, йшлося про так звану «педагогіку для безпритульних». Цей свідомий спосіб приниження був прийнятий суспільством та навіть підтриманий у рідкісних випадках батьками. Концепція недоглянутості була, як пише Кульманн, формою соціальної стигматизації. Вона виправдовувала в очах зацікавлених «особливий догляд», який виражався у принижувальному, дискримінуючому та насильницькому поводженні з дітьми та молоддю, яких визнали недоглянутими [5, 11].

Суспільно-економічна ситуація сприяла повному перейняттю державою сфери соціального забезпечення. Протягом дуже короткого часу заходи держави принесли добрі плоди, і галузь опіки над неповнолітніми змінила виховання у притулках.

Висновки. Проблема опіки і виховання дітей у притулках в європейській педагогічній науці знайшла належне місце. Історіографія висвітлює сутність понять «опіка над дітьми», «примусове виховання неповнолітніх правопорушників», «конфесійне виховання», еволюція інституційних форм опіки і виховання у XIX – XX ст. (притулків, будинків для безпритульних, виховні притулки, лікувально-педагогічних центрів і психіатричних лікарень для дітей та молоді). Відмінності між опікою над неповнолітніми та примусовим вихованням неповнолітніх правопорушників практично не було. Випробовуються нові форми виховання у притулках, тоді як одночасно продовжує існувати велика частина старих форм, а класичне виховання у спеціальних закладах існує і надалі. Концепція недоглянутості була формою соціальної стигматизації. Особливе місце займає диференціація та професіоналізація соціальної роботи, «педагогіка для безпритульних».

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у висвітленні генези й виокремленні етапів розвитку опіки над дітьми у педагогічній теорії і практиці Польщі у XX – XXI ст.

Література

1. Карпенко О. Опіка над дітьми як наукова проблема: міждисциплінарний підхід (*Child care as a scientific problem: an interdisciplinary approach*) / Ореста Карпенко // Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (*Liudynoznavchi studii. Serii «Pedagogika»*). – Дрогобич : Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2016. – Випуск 3/35 (2016). – С. 138 – 144.
2. Bundesgesetzblatt. – Nr 9. – 10.06.1954. – S. 500 – 619.
3. Gebhard U. Kind und Natur. Die Bedeutung der Natur für die psychische Entwicklung / Ulrich Gebhard. – Wiesbaden : VS-Verlag für Sozialwissenschaften, 2009. – 312 s.
4. Handbuch zur Sozialpädagogik/Sozialarbeit / hrsg. Hans-Uwe Otto, Hans Thiersch. – Neuwied, 1987. – 1627 s.
5. Kuhlmann C. So erzieht man keinen Menschen / Carola Kuhlmann. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008. – 208 s.
6. Revolte. – <http://www.duden.de/rechtschreibung/Revolte>.
7. Sachsse Ch. Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland / Christoph Sachsse, Florian Tennstedt. – Stuttgart, 1980. – 357 s.
8. Scherpner H. Theorien der Fürsorge / Hans Scherpner. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1962. – 219 s.
9. Sieder R. Gewalt gegen Kinder in Erziehungsheimen der Stadt Wien / Reinhard Sieder, Andrea Smioski. – Wien, 2012. – 533 s.
10. Schreiber H. Im Namen der Ordnung. Heimerziehung in Tirol / Horst Schreiber. – Innsbruck – Wien – Bozen, 2010. – 404 s.
11. There's no place like home – Dr. Novak-Vogl in «Teleobjektiv» – ORF 1980. – <http://kind24.co.at/video/there-s-no-place-like-home-dr-nowak-vogl-in-teleobjektiv-orf-1980>.
12. Thiersch H. Schon wieder- und noch einmal- alltagsorientierte Sozialpädagogik / Hans Thiersch // Zeitzeichen sozialer Arbeit. – Neuwied, Berlin, 1992. – S. 33 – 42.
13. Trapper Th. Heimerziehung von Gestern: Erfahrung und Impulse für kollektive Erziehung von Heute und Morgen / Thomas Trapper. – Hamburg, 1996. – 276 s.
14. Werner H. Zwischen Leistungsforderung und Fürsorge / Helsper Werner, Christine Wiezorek // Die Deutsche Schule. – 2006. – № 98 (4). – S. 436 – 455.

Одержано 03.11.2016